

"Wee u, schriftgeleerden": over gevaren en zegeningen van Bijbelwetenschap

Lezing bij het Bijbel-symposium "Het Hoge Woord in de Lage Landen"

Op zaterdag 9 maart 2019, Protestantse Landelijk Diensten Centrum, Utrecht

Door Klaas Spronk

Wie voor Farizeeër wordt uitgemaakt, beseft dat men hem/haar schijnheilig vindt. "Schriftgeleerde" heeft in de volksmond niet die klank. Het liegt er echter niet om wat Jezus volgens Matteüs 23 niet alleen over de Farizeeërs maar ook over de schriftgeleerden zegt: huichelaars! Blinde wegwijzers! In de vergelijking met Jezus waren ze eerder ook al door de mand gevallen. Toen de mensen Jezus voor het eerst hadden horen preken, stonden ze versteld over zijn leer, zo lezen we in Matteüs 7:28. Daar wordt dan aan toegevoegd: "want Hij leerde hen als gezaghebbende en niet als hun schriftgeleerden". Dat is hard.

Het is wel duidelijk waar het in zit. Op zich stonden schriftgeleerden in Israel hoog in aanzien. Ezra is het grote voorbeeld. Hij was de gewaardeerde bewaarder en vertolker van de Wet, de Torah. En over de Torah zegt Jezus niets dan goeds. En ook over de profetische boeken en over de Geschriften. Uit de Psalmen bijvoorbeeld wordt voortdurend geciteerd. De afkeer van de schriftgeleerden betreft niet de Schrift en ook niet hun uitleg, maar het verschil tussen leer en leven: ze doen niet wat ze zeggen. Het zijn geen mensen uit één stuk.

Als Bijbelwetenschapper voel ik mij aangesproken wanneer het gaat over schriftgeleerden. De vraag komt dan ook op hoe het bij mij zit als het gaat om leer en leven. En ook om de vraag met hoeveel gezag ik zelf kan en mag spreken als het over de Bijbel gaat.

Van twee kanten wordt er aan dat gezag geknabbeld: door heel gelovigen en door ongelovigen. De heel gelovigen zijn studenten uit de hoek van de Hersteld Hervormden, Gereformeerde Bond en Evangelicale gemeenten. Zij horen mij als eerstejaars argwanend aan als ik ze in de cursus Inleiding Oude Testament vertrouwd probeer te maken met de wetenschappelijke benadering van de Bijbel. Voor hun gevoel trek ik de historische betrouwbaarheid van de teksten al te zeer in twijfel. Waar blijf je als de zondvloed en de redding van Noach en de ark niet precies gebeurd zou zijn als beschreven in Genesis? Maar ja, ze moeten nog tentamen bij me doen. Dus ze laten me maar praten. De ongelovigen horen mij argwanend aan als ik in stukjes in tijdschriften en blogs beweer dat de Bijbel helemaal niet gelezen moet worden als een oproep tot geweld in Gods naam. Maar ja, kerk en Bijbel zijn toch een achterhaalde zaak. Dus ze laten me maar praten. Misschien lezen ze het wel, maar het is de moeite niet waard om te reageren.

Ik schat dat de meesten van u zich ergens tussen deze twee uitersten van heel gelovig en ongelovig bevinden. In ieder geval geldt het voor mij. Ik zal u vertellen hoe ik daarbij de wetenschap niet als gevaar maar als zegening zie en hoop dat ik daarbij noch door wetenschappers noch door gelovigen als schijnheilig gezien zal worden. Dat risico is er namelijk wel. Bijvoorbeeld wanneer blijkt dat je van twee walletjes eet of wanneer jouw persoon op de preekstoel helemaal niet lijkt op die man op zijn leerstoel. Ik voel me op beide stoelen thuis. Dat dank ik aan de Bijbel, die mij steeds weer weet te boeien. Dat komt door het voorrecht dat ik geniet dat ik mij beroepshalve voortdurend met die teksten bezig kan houden. Ik vind het ook heel mooi dat ik de gelegenheid heb om dat wat ik daarin vind en wat mij inspireert kan doorgeven vanaf de preekstoel. Daarbij ervaar ik de wetenschap niet als een gevaar maar als een zegening. Zij helpt mij om die teksten beter te begrijpen, om dichterbij de schrijvers achter die teksten te komen, om zo af en toe (dat zijn de piekmomenten) iets te vatten wat hem of haar heeft geïnspireerd tot het schrijven van deze teksten die juist daarom ook de tand des tijds doorstaan.

Inspiratie verouderd niet. Dat blijf je horen in sommige muziek, zien in sommige schilderijen, lezen in sommige teksten.

In de wetenschappelijke benadering van de Bijbel leer je te relativieren. Dat klinkt misschien dreigend: relativieren – betekent dat dat alles relatief en dus niets belangrijk is? Als je eenmaal gaat relativieren, bijvoorbeeld door te beweren dat het niet belangrijk is dat alles wat in de Bijbel wordt verteld ook daadwerkelijk zo gebeurd is, waar blijf je dan? Wat is dan nog waar? Als er nooit daadwerkelijk een ark is gestrand op de berg Ararat, was dan het graf van Jozef van Arimathea wel echt leeg?

Je kunt relativieren ook positief zien: het is onderscheid maken tussen hoofd- en bijzaken. Waar draait het in de Bijbel om en wat is bijzaak? Het helpt je om zuinig te zijn op je geloofsenergie. Je hoeft niet alles te geloven.

De Bijbel te relativieren betekent dat je het relateert, verbindt aan een andere tijd. Het is nu eenmaal geschreven in een andere taal, voor andere mensen in een tijd, waarin men anders tegen de wereld en ook anders tegen de godenwereld aankijkt dan nu. Dat is een bevrijdend inzicht. Het bevrijdt mij van de plicht om achterhaalde wereldbeelden en godsbeelden over te nemen: ik hoef niet te geloven dat de aarde plat is en dat God regen regelt en ziektes zendt. Je doet de Bijbel ook geen recht om de hoop weg dat liefde geen onbegonnen werk is en dat het recht zal zegevieren te verbinden aan die achterhaalde wereld- en godsbeelden.

Relativeren is relaties leggen. In mijn vak, de bestudering van het Oude Testament, is het bijvoorbeeld heel spannend om Bijbelverhalen te vergelijken met soortgelijke verhalen uit Babel en Griekenland. Het oudste verhaal over de zondvloed staat niet in Genesis maar komt uit Mesopotamië. Dat is eerst even schrikken, maar daarna krijg je de kans om de verhalen te gaan vergelijken en te ontdekken hoe de Israëlitische schrijver er zijn eigen, fascinerende draai aan heeft gegeven. Simson lijkt heel veel op Hercules. Of toch juist niet? Het leert je scherper te kijken, dingen eens van de andere kant te bezien, ook jezelf.

Relativeren is ook relaties leggen binnen de Bijbel. De teksten reageren op elkaar. Ze spreken elkaar soms tegen. Dat hadden de schrijvers zelf ook vast wel door. Ik hoef ze niet krampachtig te corrigeren of proberen recht te praten wat krom is. Wel probeer ik te begrijpen hoe teksten in de ene situatie anders klinken dan in de andere. Zo komen ze ook in mijn situatie tot leven.

Dat brengt mij op mijn laatste en meest spannende punt: de levende tekst. De wetenschap leert mij de Bijbel als geschreven tekst te relativieren. Dat kun je al opmaken uit de verhalen in de Bijbel zelf. De kamerling uit Morenland zit braaf te lezen in de profetie van Jesaja, maar hij snapt het niet. Hij heeft de uitleg van Filippus nodig. Zonder het levende woord blijf je steken.

Als we proberen te reconstrueren hoe de Bijbel tot stand is gekomen, dan begint dat bij het levende woord. Mensen – profeten met name – zeiden: moet je horen wat God me nu te binnen heeft gebracht! Vaak zal er met argwaan zijn gereageerd: je kunt me nog meer vertellen. Heb je dat niet gewoon zelf verzonnen? Maar soms – het kan een tijdje duren – zullen mensen gedacht hebben: zo gek was die Jesaja toch niet. En die Ezechiël mag dan wel zitten te jheremiëren over alles wat we fout doen, hij heeft wel een punt. Die woorden die indruk maakten werden op den duur ook vastgelegd. Er ontstonden verzamelingen profetische geschriften, verzamelingen verhalen over de weg die mensen samen met God gingen, verzamelingen van wetten die ze onderweg hadden opgedaan. Dat ging zo maar door. Sommige teksten vielen af en er kwamen er weer nieuwe bij. Sommige werden aangevuld, bijgewerkt. Maar op een gegeven zeiden de geestelijke leiders: nu is het genoeg. Die profeten kunnen ons nog meer vertellen. We houden ons nu voortaan aan datgene wat door ons is vastgelegd. Dit is de canon. Dat is gegarandeerd het woord van God. Zo is het gegaan bij wat we nu het Oude Testament noemen en later ook bij het Nieuwe Testament. Heel praktisch, maar er zitten ook bedenkelijke kanten aan. Dat zie je ook als wij in onze tijd de canon van onze geschiedenis proberen vast te leggen. Wat is belangrijk en wat niet. Over tien jaar zullen we er waarschijnlijk weer anders tegen aan kijken.

Nu ben ik weer aan het relativiseren. Het gaat om het levende woord, om de profetie. In de Bijbel zelf lees je hoe profeten zich vaak baseren op de oude overleveringen, maar daar voegen ze wel hun nieuwe inzichten aan toe. Zij putten uit een bron van inspiratie – en hier ligt precies mijn geloof – die niet is opgedroogd. Die inspiratie proef ik telkens weer als ik intensief met Bijbelteksten bezig ben. Maar het is inspiratie. Die laat zich niet vatten en vastleggen. In elke nieuwe situatie zal die weer andere dingen opleveren. Het liefst willen we het vastleggen: in de Bijbel, in de canon, in de kerk, in de geloofsleer. Dat heeft geleid tot kathedralen, tot indrukwekkende rituelen, tot dogmatieken tot een canon van heilige teksten. Mooi soms, indrukwekkend soms, knap bedacht vaak, maar geen garantie dat daardoor ook het levende woord je raakt. Soms juist niet. Soms moet je je een weg banen door al die structuren die we voor de zekerheid bedacht hebben: geloofsleren, kerkelijke organisaties, leesprincipes, om de weg terug te vinden naar de bron. Ik heb inmiddels zoveel vertrouwen in de Bijbel dat ik geloof dat de Bijbel deze bescherming niet nodig heeft en soms zelfs beter af is zonder onze bezwerende uitleg.

Laat de Bijbel maar gewoon zijn plek innemen temidden van andere teksten die de tand des tijds blijken te kunnen doorstaan. Waarom zouden we de Bijbel niet gewoon lezen zoals het Gilgamesh epos, Griekse mythen en sagen, Shakespeare. Ik geloof dat de Bijbel die competitie wel aan kan en dat die in de geest van Jesaja en van Matteüs en Paulus mensen zal blijven inspireren, niet alleen om die oude teksten te koesteren, maar ook om ze te zien als spiegels waarin ze een andere kijk krijgen op de dingen en op zichzelf en zo positief kritisch en vernieuwend in het leven te staan. Moderne Bijbellezers zullen daarbij ook wel hun Filippus nodig hebben. Het gaat om oude teksten in een bonte verzameling. Die snap je niet zomaar. Hier is de rol weggelegd voor de schriftgeleerden van nu. In veel gevallen zal deze nieuwe Filippus vooral ook oude vooroordelen moeten wegnemen, om de Bijbel weer onbevangen te kunnen lezen. En dan denk ik niet alleen aan het vooroordeel van de mensen die met de kerk ook de Bijbel de rug hebben toegekeerd, maar ook aan het vooroordeel van de vele geloofsleren waarin de Bijbel is ingepast. Je kunt de Bijbel niks vinden, je kunt er ook teveel in willen vinden. Beide is gebaseerd op vooroordeel.

De schriftgeleerde van nu zal vooral ook kunnen helpen om de goede vragen te stellen. De kamerling uit Morenland had een goede vraag: over wie gaat het in dit hoofdstuk in Jesaja? Het leidde tot een goed gesprek, tot bekering en tot actie. Ideaal!

Wij stellen ook veel vragen bij Bijbellezers en dat is goed. Als het maar wel voortkomt uit goed lezen. Daar begint het mee. Soms – nee: vaak! – moet je ook iets langer doorlezen. Dan geeft het bredere literaire verband een antwoord.

Bij onze vragen moeten we ook wel rekening houden met het verschil in tijd en situatie. Onze vragen zijn niet altijd de vragen van de Bijbelschrijvers en dan is het risico groot dat we voor het gemak hun dan ook maar onze antwoorden toeschrijven. Dat we vinden wat we zoeken.

Een al eerder genoemde kwestie is die van de historische betrouwbaarheid. Is het echt gebeurd? Zo vragen we vaak. Voor de Bijbelschrijvers is dat doorgaans helemaal geen punt. Zij werden niet gehinderd door inzichten van de astronomie en de geologie. Natuurlijk stond de zon stil boven het dal van Ajjalon en natuurlijk was bij de zondvloed heel de aarde bedekt door water.

Het probleem van dit soort vragen is dat zij het zicht benemen op wat de belangrijkste boodschap van het verhaal is. Volgens mij is dat in het verhaal van de stilstaande zon het geloof dat God zijn volk helpt zijn plaats te vinden temidden van machtiger vijanden en in het vloedverhaal het inzicht dat deze geschapen werkelijkheid niet zomaar voor altijd blijft bestaan.

Laten we het nog spannender maken: de opstanding van Jezus Christus is dat echt gebeurd? Is dat wel een goede vraag? Voor de evangelisten en hun tijdgenoten was de vraag naar de historiciteit van de opstanding niet aan de orde. Dat was in die tijd heel geloofwaardig. Het was onderdeel van allerlei godsdiensten: van Osiris, van Mithras, van Adonis. Net zo goed als van zoals van heel wat hoogwaardigheidsbekleders werd verteld dat zij niet gewoon gestorven zijn maar ten hemel zijn

gevaren. Wat het evangelie bijzonder maakt is dat het Jezus van Nazareth is, die is opgestaan en ten hemel gevaren? Wat? Die Jezus? Die mislukte messias was toch gekruisigd als de eerste de beste slaaf? En moet je nou toch horen? Dat zootje ongeregeld uit de provincie, die vissers, die hebben me toch een beweging op gang gebracht! Dat is de boodschap.

De goede vraag naar de opstanding is dus niet een welles-nietes vraag, waarbij het antwoord heel simpel maar soms op bedenkelijke gronden wordt gegeven: als een signaal bijvoorbeeld dat je bij een bepaalde groep wilt horen of om je baantje niet te verliezen. De goede vraag naar de opstanding zoals die in de Bijbel wordt beschreven is de vraag om een antwoord dat inspeelt op de beweging die met Jezus' opstanding in gang wordt gezet.

Dat brengt mij terug naar Jezus' veroordeling van de schriftgeleerden van zijn tijd. Hij noemt ze schijnheilig. Leer en leven klopten niet met elkaar. Het waren geen mensen uit één stuk. Dat probeer ik wel te zijn. Voor mij betekent mens uit één stuk te zijn, dat ik wetenschappelijk eerlijk wil zijn, literair verantwoord, historisch verantwoord, en tegelijkertijd ook oprecht gelovig en hoopvol. Dat is niet altijd makkelijk. De ene keer lukt het beter dan de andere keer. Dat het soms lukt schrijf ik toe aan de kracht van de Bijbel als bron van inspiratie.